

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

องค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของทุกศาสนา คือ คัมภีร์ที่เปรียบเสมือนตัวแทนของพระเจ้าหรือศาสดาผู้เป็นเจ้าของศาสนานั้น ๆ เนื่องจากคัมภีร์ได้บันทึกหลักคำสอนของพระเจ้าหรือศาสดาอันเป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตสู่ความสมบูรณ์ตามเป้าหมายของแต่ละศาสนา นอกจากนี้ คัมภีร์ทางศาสนายังเป็นแหล่งรวบรวมเรื่องราวอื่น ๆ ที่ทรงคุณค่า เช่น ประวัติศาสตร์ เหตุการณ์สำคัญ สภาพของสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง กฎหมาย ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยม และวิถีชีวิตของคนในอดีตไว้อีกด้วย ดังนั้น คัมภีร์ทางศาสนาจึงมีคุณค่าควรแก่การศึกษา

การศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาส่วนใหญ่ในอดีตที่ผ่านมาให้ความสำคัญที่หลักคำสอนเป็นสำคัญ เพราะเป็นเนื้อหาหลักของคัมภีร์ และเป็นเรื่องที่ศาสดาในแต่ละศาสนาให้ความสำคัญในฐานะหลักปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตสู่เป้าหมายทางศาสนา เห็นได้จากศาสดาในแต่ละศาสนา ขณะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่จะพยายามพร่ำสอนให้ศาสนิกปฏิบัติตามหลักคำสอนทางศาสนาและย้ำความสำคัญของหลักคำสอนในฐานะตัวแทนของท่านเสมอ เช่น พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความสำคัญของหลักคำสอนภายใต้กรอบพระธรรมวินัยไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงไว้ดีแล้ว บัญญัติไว้ดีแล้ว จักเป็นศาสดาของพวกเขาทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไปแล้ว”^๑

พุทธดำรัสนี้ แสดงให้เห็นว่า พระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและบัญญัติไว้และพระอรหันตสาวกในยุคแรกได้ทรงจำ ถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนกระทั่งมีการสังคายนาพระธรรมวินัยรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่หลายครั้ง และได้บันทึกเป็นคัมภีร์ถ่ายทอดสืบต่อกันมาโดยพระสงฆ์ในยุคหลังจนถึงทุกวันนี้ เป็นเรื่องที่ชาวพุทธต้องให้ความสำคัญและให้ความเคารพในฐานะตัวแทนของพระพุทธเจ้าด้วยการศึกษาและปฏิบัติตามจนเข้าถึงหรือเห็นธรรมด้วยตนเองอันเป็นการจรรโลงพระธรรมวินัยหรือพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ แต่ตรงกันข้าม หากชาวพุทธไม่ศึกษาเล่าเรียน ไม่ถ่ายทอด และไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยก็จะทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ไม่ได้ เรื่องที่ยืนยันความจริงข้อนี้ศึกษาได้จากปฐมสังฆกรรมสัมโมสสูตรและทุติยสังฆกรรมสัมโมสสูตรที่กล่าวถึงสาเหตุสำคัญที่จะทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ไม่ได้ไว้ ๖ ประการ คือ

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

๑. การไม่ใส่ใจที่จะฟังธรรม

๒. การไม่ใส่ใจศึกษาหลักคำสอน

๓. การไม่ใส่ใจทรงจำ ทบทวนหลักคำสอนที่ได้ศึกษาเล่าเรียนแล้ว

๔. การไม่ใส่ใจที่จะใคร่ครวญ ทำความเข้าใจเพื่อให้เกิดความแตกฉานในหลักคำสอน

๕. การไม่ใส่ใจที่จะเผยแผ่หลักคำสอนให้แก่ผู้อื่น

๖. การไม่ใส่ใจที่จะปฏิบัติตามหลักคำสอน^๒

อีกปัจจัยหนึ่งที่จะทำให้พระพุทธานุสาหรือนหลักคำสอนที่เป็นสังฆธรรมดำรงอยู่ไม่ได้หรือดำรงอยู่ได้แต่เพียงหลักการ แต่สาระสำคัญหาคงอยู่ไม่คือ การทำให้หลักคำสอนคลาดเคลื่อนไปจากสาระสำคัญเดิม เห็นได้จากข้อวิจารณ์ของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ว่าการตีความพระธรรมวินัยผิดหรือการทำพระธรรมวินัยให้วิปริตเป็นภัยที่ร้ายแรงที่สุด^๓

เรื่องที่สามารถนำมายืนยันทัศนะของพระธรรมปิฎกก็คือ การสังคายนาพระธรรมวินัยที่พระอริยสาวกในยุคแรกและพระสงฆ์ในยุคต่อ ๆ มาได้ทำขึ้นทุกครั้ง ล้วนมีวัตถุประสงค์เพื่อชำระพระธรรมวินัยให้ถูกต้อง ไม่ผิดเพี้ยน และเพื่อธำรงพระพุทธศาสนาให้คงอยู่ ซึ่งการตรวจชำระเป็นอีกวิธีหนึ่งที่ผู้วิจัยจะนำมาใช้ในการศึกษาครั้งนี้ด้วย เพื่อตรวจชำระคัมภีร์มิลินทปัญหาภาคต้นฉบับตัวเขียนที่หอสมุดแห่งชาติ จำนวน ๑๑ ฉบับ ว่ามีความเที่ยงตรงหรือไม่ โดยจะสอบทานกับคัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้ได้คัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับที่ถูกต้องสมบูรณ์ที่สุด

สาเหตุที่จะทำให้พระพุทธานุสาหรือนหลักคำสอนดำรงอยู่ไม่ได้ดังกล่าวข้างต้นได้ชี้ให้เห็นถึงหน้าที่หลักของชาวพุทธที่กล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบท ๒ ประการ คือ (๑) คันถธุระ หมายถึง หน้าที่ในการศึกษาทำความเข้าใจพระพุทธานุสา (พระธรรมวินัย) ทรงจำ รวมถึงเผยแผ่และสืบต่อด้วย (๒) วิปัสสนาธุระ หมายถึง หน้าที่ในการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่ได้ศึกษาจนเข้าใจอย่างถูกต้องแล้ว^๔ เพราะการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยจะทำให้ชาวพุทธเข้าถึงธรรมที่ใช้ในความหมายว่า ดวงตาเห็นธรรมหรือการเห็นธรรม เรื่องที่ยืนยันความจริงข้อนี้ ศึกษาได้จากพระพุทธานุสาที่ตรัสกับพระวัคคลีในวัคคลีสูตรว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม”^๕

^๒ อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๔-๑๕๕/๒๕๒-๒๕๔.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ภัยแห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๕), หน้า ๖๖.

^๔ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓.

^๕ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๙.

จากสาระสำคัญที่กล่าวมาได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในฐานะตัวแทนของพระพุทธเจ้า เนื่องจากคัมภีร์ได้รวบรวมหลักคำสอนของพระพุทธองค์ที่ประทานให้แก่ชาวพุทธไว้ศึกษาและนำไปปฏิบัติเพื่อความเจริญของงานและความสมบูรณ์ของชีวิตโดยมีเป้าหมายอยู่ที่ความพ้นทุกข์ ซึ่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักและรู้จักกันเป็นอย่างดีในหมู่ชาวพุทธ และผู้สนใจศาสนาก็คือ พระไตรปิฎก นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิรองลงมาอีกคือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งขึ้นโดยพระมหาเถระผู้มีความรู้แตกฉานในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักที่ใช้รวบรวมหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกกันว่า พรหมจรรย์บ้าง ปาพจน์บ้าง พุทธวจนะบ้าง พระธรรมวินัยบ้าง ศาสนาบ้าง แต่ไม่ว่าจะเรียกหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างไรก็ตาม สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ยังคงเป็นสัจธรรมที่ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติ ตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนถึงระดับสูงสุดคือ ความหลุดพ้นจากทุกข์โดยไม่จำกัดกาล

วิวัฒนาการของพระไตรปิฎกเริ่มจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมวินัยแก่พุทธสาวก และพุทธสาวกก็ทรงจำแล้วแสดงต่อ ๆ กันมา (มุขปาฐะ) จนกระทั่งมีการจารพระพุทธพจน์ลงบนใบลานจึงเกิดเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นครั้งแรกเรียกว่า “บาลีพระไตรปิฎก” เป็นคัมภีร์ดั้งเดิม (Original Pāli) หรือบางทีก็เรียกว่า “บาลีพุทธวจนะ”^๖ แบ่งออกเป็น ๓ หมวด คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

อรรถกถาเป็นคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์แต่งขึ้นเพื่ออธิบายข้อความในพระไตรปิฎกมีทั้งที่อธิบายต่อเนื่องกันจนตลอดและอธิบายเฉพาะคัมภีร์ จัดเป็นคัมภีร์ชั้นที่ ๒ เรียกว่า “วรรณนา” มีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก เช่น สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก เช่น สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่มนิกาย และอรรถกถาพระอภิธรรม เช่น อัญญสาลินี อรรถกถาธัมมสังคณี เป็นต้น โดยเฉพาะอรรถกถาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัยคือ อรรถกถามิลินทปัญหาที่พระนารทเถระ หรือพระเมฆกุนเชตวันสยาดอ พระภิกษุชาวพม่าแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่ออธิบายคัมภีร์มิลินทปัญหา สาเหตุที่พระสงฆ์ชาวพม่าจัดคัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์มิลินทปัญหาว่าเป็นอรรถกถา เนื่องจากพระสงฆ์ชาวพม่ายกย่องคัมภีร์มิลินทปัญหาอยู่ในระดับคัมภีร์พระไตรปิฎก ในขณะที่พระสงฆ์ในประเทศอื่นถือเป็นเพียงปกรณ์วิเสสเท่านั้น

ฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่พระฎีกาจารย์แต่งขึ้นเพื่ออธิบายคำหรือข้อความบางตอนในอรรถกถาเพื่อให้ผู้ศึกษาทราบความหมายของคำและเนื้อความได้ง่ายขึ้น เป็นหลักฐานชั้นที่ ๓

^๖ เสนาะ ผดุงฉัตร, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑๗.

มีทั้งฎีกาพระวินัยปิฎก เช่น สารัตถทีปนีฎีกา อธิบายสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ฎีกาพระสุตตันตปิฎก เช่น ปฐมสารัตถมัญจุสา ฎีกาสุมังคลวิลาสินี อธิบายอรรถกถาทีฆนิกาย และฎีกาพระอภิธรรมปิฎก เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา อธิบายพระอภิธรรม เป็นต้น ซึ่งสุภาพรรณ ญ บางช้าง ได้กล่าวว่า ฎีกาในวรรณคดีบาลีมีความหมายที่แตกต่างไปจากวรรณคดีสันสกฤตและในศาสนาเซน คือเป็นหนังสืออธิบายอรรถาโดยเลือกคำหรือความที่ยากในอรรถกถาขึ้นอธิบายให้เข้าใจง่าย ไม่ใช่เป็นหนังสืออรรถกถาแบบหนึ่ง และไม่ใช่อธิบายความหมายของคำทุกคำเหมือนอย่างในวรรณคดีสันสกฤตหรือเขียนเป็นภาษาสันสกฤตอย่างในศาสนาเซน ซึ่งในระยะแรกฎีกาของฝ่ายเถรวาทหมายเฉพาะคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาของพระไตรปิฎก แต่ภายหลังมีความหมายกว้างขึ้น คือ หมายถึง หนังสือที่อธิบายความหมายของหนังสือที่ไม่ใช่พระไตรปิฎกก็ได้ เช่น ฎีกาของพงศาวดารบาลี ฎีกาของตำราไวยากรณ์ และการประพันธ์ฎีกาคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นต้น^๗

อนุฎีกา เป็นคัมภีร์ที่ฎีกาจารย์แต่งขึ้นเพื่ออธิบายฎีกาให้เข้าใจง่ายขึ้น บาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ เป็นหลักฐานชั้นที่ ๔ มีทั้งอนุฎีกาพระวินัยปิฎก เช่น วินยาลังการฎีกา คัมภีร์ใหม่ ผลงานของพระมุนินทโฆสะ แต่งที่ประเทศพม่า อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก เช่น อังคุตตรฎีกาคัมภีร์ใหม่ ผลงานของพระสารีบุตร พระเถระชาวศรีลังกา และอนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาคัมภีร์ใหม่ ผลงานของพระสุมังคละ แต่งที่ศรีลังกา เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์ประเภทสหทวาริเสสที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาลี อธิบายศัพท์ต่าง ๆ ที่มีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาศาสนาพุทธศาสนา

คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีความสำคัญยิ่งต่อความดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาในฐานะทรงไว้ซึ่งสังฆธรรม อีกทั้งยังใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อเข้าถึงสังฆธรรมของคนรุ่นหลังอีกด้วย ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่อันสำคัญยิ่งที่ชาวพุทธจะต้องรักษาและสืบต่อคัมภีร์เหล่านี้ไว้ สำหรับวิธีการรักษาและสืบต่อนั้น นอกจากการศึกษาเล่าเรียนแล้วยังทำได้อีกหลายวิธี หนึ่งในวิธีเหล่านั้นก็คือ การแปลเนื่องจากภาษาที่ใช้จารึกคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นมีหลายภาษา โดยเฉพาะภาษาบาลีที่เป็นภาษาหลักที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศศาสนา และพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทใช้เป็นภาษาหลักในการบันทึกคัมภีร์ นอกจากนี้ ภาษาบาลียังได้ถูกบันทึกด้วยอักษรต่าง ๆ มากมายตามท้องถิ่นที่พระพุทธศาสนาแผ่เข้าไป เช่น บาลีอักษรขอม บาลีอักษรไทย เป็นต้น ดังนั้น การแปลภาษาบาลีออกเป็นภาษาของแต่ละท้องถิ่นจะช่วยสร้างความเข้าใจในเนื้อหาและสาระสำคัญของเรื่องต่าง ๆ ที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่อสาธารณชนผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลีที่อยู่ในถิ่นนั้น

^๗ สุภาพรรณ ญ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๓๕๔.

อีกวิธีหนึ่งที่ทำให้เนื้อความและสาระสำคัญในคัมภีร์เกิดความกระจ่างชัดมากขึ้นก็คือ การศึกษาวิเคราะห์ เนื่องจากการศึกษาวิเคราะห์จะได้มุมมองใหม่ ๆ ในเชิงกว้างทั้งด้านประวัติ ความเป็นมาของคัมภีร์ ผู้แต่ง สมัยที่แต่ง วัตถุประสงค์ของการแต่ง ลักษณะและรูปแบบการ ประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าของคัมภีร์นั้น ๆ ว่ามีต่อศาสนา ชีวิต และสังคมในด้านไหนอย่างไร ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาจึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์ในพระพุทธศาสนา

คัมภีร์ที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์คือคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาที่พระมหาติปิฎก จุฬารักษ์เถระแต่งขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์และข้อความบางตอนในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่ยังไม่กระจ่างชัด ให้ชัดเจน เรียกชื่อตามภาษาบาลีว่า **มรุตตลปกาสินี มิลินทปัญหฎีกา**

คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาที่จะใช้ศึกษาวิเคราะห์นี้ ได้แก่ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับ ตัวเขียนที่หอสมุดแห่งชาติ จารด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับลงชาด ไม่ประทับธรรมดา เลขที่ ๔๑๑๘/๑-๙ ต. ๘๙ ข. ๖/๑ น. (ล. ๑) มีทั้งหมด ๙ ผูก ไม่ปรากฏผู้สร้าง ปีที่สร้าง และนามผู้จาร โดยการปริวรรตมาเป็นภาษาบาลีอักษรไทยเฉพาะในส่วนที่ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไว้ และทำการตรวจชำระกับต้นฉบับตัวเขียนอีก ๑๐ ฉบับแล้วนำมาเทียบเคียงกับคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาฉบับที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยปริวรรตมาจากฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pāli Text Society) ที่ลอนดอน ซึ่งได้จัดพิมพ์และเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ โดยศาสตราจารย์เชนิ (P.S. Jaini) เป็นผู้ปริวรรตจากต้นฉบับอักษรขอมที่ได้ไปจากประเทศไทย ซึ่งคณะกรรมการปริวรรตของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้นำมาเทียบเคียงกับคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาฉบับอักษรไทยที่ มูลนิธิภูมิพลโลกุฑปริวรรตมาจากต้นฉบับอักษรขอมของวัดบวรนิเวศวิหารและทำเป็นต้นฉบับ พิมพ์ดีดไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐ โดยได้ตรวจชำระพร้อมทั้งสืบค้นที่มาในคัมภีร์มิลินทปัญหาโดยเทียบ ฉบับอักษรไทยกับฉบับอักษรโรมันเพื่อแก้ไขให้ถูกต้องตามมิลินทปัญหา เพื่อให้ได้คัมภีร์มิลินท ปัญหาฎีกาฉบับที่ถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุด

คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีประเด็นที่น่าศึกษาวิเคราะห์หลายเรื่อง เช่น คัมภีร์นี้จัดอยู่ใน ประเภทอรรถกถาหรือฎีกา เนื่องจากพระสงฆ์ชาวพม่าได้จัดคัมภีร์ที่แต่งอธิบายคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นอรรถกถา ผู้แต่งคัมภีร์นี้เป็นพระภิกษุชาวไทยที่เดินทางไปศึกษาที่ประเทศศรีลังกาหรือเป็น พระภิกษุชาวศรีลังกาที่เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เชียงใหม่ สถานที่แต่ง ปีที่แต่ง วิธีการ นำเสนอหรือการอธิบายการใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และในคัมภีร์นี้เป็นอย่างไร เป็นต้น ประเด็นเหล่านี้ ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมีการศึกษาวิเคราะห์ให้กระจ่างต่อไป

ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาเป็นคัมภีร์อธิบายความของคัมภีร์มิลินทปัญหาที่ไม่มีใครรู้จักกันมากนักในสังคมไทย แม้กระทั่งในหมู่ของพระสงฆ์ไทยเองก็ตาม ไม่เหมือนกับคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีผู้นำมาชำระและแปลอยู่หลายสำนวน และเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ผู้สนใจพระพุทธศาสนา แต่คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกายังไม่มีผู้แปลเป็นภาษาไทยหมดทั้งคัมภีร์ จะมีแปลอยู่บ้างก็เป็นบางตอนเท่านั้น ได้แก่ มิลินทปัญหาฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกาที่แปลโดย ปุ้ย แสงฉาย^๑ ดังนั้น จึงน่าจะมีการแปลคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาเป็นภาษาไทย เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษา เรียนรู้ และเข้าใจว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีสาระสำคัญทั้งด้านประวัติ ความเป็นมาอย่างไร ใครเป็นผู้แต่ง แต่งขึ้นในสมัยใด แต่งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใด เนื้อหาในคัมภีร์กล่าวถึงเรื่องใด ขยายหรือแก้ข้อความส่วนใดในคัมภีร์มิลินทปัญหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา ตลอดจนกระทั่งฎีกามิลินทปัญหามีคุณค่าในด้านใดอย่างไร

ด้วยตระหนักถึงความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าวจึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะตรวจชำระ แปล และศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา เพื่อให้ได้คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาฉบับภาษาบาลีอักษรไทยและฉบับแปลเป็นภาษาไทย เพื่อสร้างความกระจ่างในประเด็นต่าง ๆ ที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นอันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและสืบทอดพระพุทธศาสนาที่เป็นสัจธรรมให้คงอยู่ต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและสาระสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา
- ๑.๒.๒ เพื่อตรวจชำระและแปลคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาเป็นภาษาไทย
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกเอาต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์มรุตตปกาสิณี มิลินทปัญหาฎีกาฉบับหอสมุดแห่งชาติ จารด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับลงชาด ไม่ประทับธรรมดา เลขที่

^๑ ปุ้ย แสงฉาย, มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา, ชำระโดยพระธรรมมหาวิราญฺตร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๘) ในส่วนของฎีกาเป็นการแปลเก็บความและยกมาแปลเป็นบางเรื่องเท่านั้น ไม่ได้แปลทั้งหมด.

๔๑๑๘/๑-๙ ต. ๘๙ ข. ๖/๑ น. มีทั้งหมด ๙ ผูก ไม่ปรากฏนามผู้จาร ผู้สร้าง และปีที่สร้างเพื่อใช้ในการวิจัยในรูปแบบของการปริวรรต ตรวจชำระ แปล และวิเคราะห์ โดยจะเทียบเคียงกับต้นฉบับตัวเขียนอีก ๑๐ ฉบับที่หอสมุดแห่งชาติ และคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ภาษาบาลี ฉบับที่พิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๑ ซึ่งปริวรรตมาจากฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pāli Text Society) โดยคณะกรรมการปริวรรตและตรวจชำระของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งได้เทียบเคียงกับฉบับอักษรไทยที่มูลนิธิภูมิพล ภิภุได้ปริวรรตจากต้นฉบับอักษรขอมของวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อให้ได้คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาภาษาบาลีและภาษาไทยที่ถูกต้องสมบูรณ์ที่สุด

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีประวัติความเป็นมาและสาระสำคัญอย่างไร
- ๑.๔.๒ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๔๑๑๘/๑-๙ ต. ๘๙ ข. ๖/๑ น. มีความเที่ยงตรงหรือไม่ และแปลความมาเป็นภาษาไทยว่าอย่างไร
- ๑.๔.๓ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีเนื้อหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าในด้านไหนอย่างไร

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่พระมหาตปิฎกจุฬารัตนเถระแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๖ เพื่ออธิบายคำหรือเนื้อความบางตอนในคัมภีร์มิลินทปัญหาให้กระจ่างชัด
- ๑.๕.๒ การปริวรรต หมายถึง การเปลี่ยนตัวอักษรจากภาษาบาลีอักษรขอม ซึ่งเป็นต้นแบบที่เขียนมาแต่เดิม มาเป็นภาษาบาลีอักษรไทย ให้ตรงกันทุกฉบับ ทุกตัวอักษร
- ๑.๕.๓ การตรวจชำระ หมายถึง การพิจารณาคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๔๑๑๘/๑-๙ ต. ๘๙ ข. ๖/๑ น. อักษรขอม ภาษาบาลีว่าถูกหรือผิด โดยเทียบเคียงกับต้นฉบับตัวเขียนอีก ๑๐ ฉบับ ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ และคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเทียบเคียงกับพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาอันเป็นต้นฉบับเดิม
- ๑.๕.๔ การศึกษาวิเคราะห์ หมายถึง การใคร่ครวญพิจารณาอย่างละเอียดหรือแยกแยะออกเป็นส่วน ๆ เพื่อให้เห็นรายละเอียดของประวัติความเป็นมา เนื้อหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบของการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาโดยอาศัยเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกามิลินทปัญหา มิลินทปัญหาอรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นเครื่องมือวิจัย

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์มิลินทปัญหาก็กา ผู้วิจัยได้พบเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ โดยมีสาระสำคัญที่พบดังต่อไปนี้

พระมหาลิขิต คำหงษา ได้ศึกษาศิลปะการใช้ภาษาในวรรณกรรมเรื่องมิลินทปัญห พบว่า ภาษาที่ใช้วรรณกรรมเรื่องนี้มีสัมผัสผู้กร้อยกันอย่างมีจังหวะเหมือนร้อยกรอง แต่ไม่มีการบังคับรูปเหมือนฉันทลักษณ์ อลังการทางเสียง มีการเล่นเสียงสัมผัสทั้งสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะ และอลังการทางความหมาย มีการอธิบายความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายด้วยกลวิธีที่เรียกว่า อุปมาอุปมัย ส่วนการใช้สำนวนพบว่ามี ๕ อย่าง คือ บรรยายโวหาร พรรณาโวหาร เทศนาโวหาร อุปมาโวหาร และสาธกโวหาร^๙

พระมหาวิศิษฐ์ ปญฺญาวฑฒโน (ภทฺชว) ได้ศึกษาวิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหาก็กาพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาก็กาเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบ เป็นคัมภีร์ที่สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ในลังกาโดยเฉพาะพระพุทฺธโสมสาจารย์มักอ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐานยืนยันการตีความพุทธธรรมในงานของท่าน คัมภีร์มิลินทปัญหาก็กามีคุณค่าทั้งด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎก และด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี เป็นคัมภีร์พุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม ลักษณะเด่นของคัมภีร์คคือ การใช้อุปมาอุปไมย ปัญหาที่ไม่ชัดเจนก็ทำให้ชัดเจน สิ่งที่เป็นนามธรรมก็สามารถนำมาเปรียบเทียบให้เห็นเป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน^{๑๐}

พระภาณุมาศ ธมฺมานนฺโท ได้ศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมพุทธศาสนาตำนานเรื่องปิฎกกระทงสามพบว่า การแต่งคัมภีร์ปิฎกกระทงสามนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอเนื้อหาสาระธรรมทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องบุญกิริยาวัตถุ ๓ ประการโดยยึดคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งสามหมวดมาย่อความ ใช้คำประพันธ์แบบร้อยแก้วปนร้อย วิธีการนำเสนอเนื้อหาในคัมภีร์ปิฎกกระทงสามและวิธีดำเนินเรื่องเป็นไปตามเค้าโครงของผู้ประพันธ์ คือ มีส่วนเกริ่นนำหรือปณามพจน์ ส่วนนำเรื่อง ส่วนอธิบายขยายความ ส่วนสรุป และตอนจบของคัมภีร์ โดยได้รับแรงบันดาลใจจากคติทาง

^๙ พระมหาลิขิต คำหงษา, “ศิลปะการใช้ภาษาในวรรณกรรมเรื่องมิลินทปัญหาก็กา”, **วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม), ๒๕๔๕.

^{๑๐} พระมหาวิศิษฐ์ ปญฺญาวฑฒโน (ภทฺชว), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภพในมิลินทปัญหาก็กา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

พระพุทธศาสนาในการแต่งคัมภีร์ถวายวัด เช่น คติความเชื่อเรื่องอานิสงส์การให้ทาน ความเชื่อเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม เป็นต้น^{๑๑}

ธีรวิศ บำเพ็ญบุญบารมี ได้ศึกษาหลักธรรมในคัมภีร์มิลินทปัญหาพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนาแยกออกเป็น ๔ หมวด คือ (๑) หมวดธรรมของคฤหัสถ์ที่ว่าด้วยหลักธรรมที่เกี่ยวกับบุญและบาป สังสารวัฏ พุทธจริยา และพุทธคุณ (๒) หมวดธรรมของบรรพชิตที่ว่าด้วยหลักธรรมที่เป็นพื้นฐานในการปฏิบัติ หลักปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอริยบุคคล และวิสัยทัศน์ข้อสงสัยในพระธรรมวินัย (๓) หมวดธรรมเกี่ยวกับพระนิพพานที่ว่าด้วยแนวทางปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานและสภาวะของพระนิพพาน (๔) หมวดปกิณณกรรม^{๑๒}

ประพันธ์ ศุภสร ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องการให้ทานของพระเวสสันดรในมิลินทปัญหาพบว่า การให้ทานของพระเวสสันดรเป็นสิ่งที่ควรกระทำ ไม่ว่าจะโดยใช้เกณฑ์หลักคือเจตนาหรือความเป็นเหตุเป็นผลของสภาวะธรรม และเกณฑ์รองกล่าวคือมโนธรรม การยอมรับของคนผู้เป็นบัณฑิต และผลที่ได้อันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม วิธีการและเป้าหมายในการกระทำเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และเป็นวิธีการที่ดีเพราะนำไปสู่ความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะกล่าวคือการเข้าถึงสัมโพธิญาณ เข้าถึงพระนิพพานอันเป็นบรมสุข เป็นที่สุดแห่งทุกข์ตามหลักพุทธจริยศาสตร์^{๑๓}

เดือน คำดีได้ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะพิเศษของพุทธปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหาพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระพุทธพจน์กับอรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา ซึ่งพระภิกษุสงฆ์ได้แต่งอธิบายพุทธพจน์และการบันทึกประเด็นการนำเสนอ วิธีการในการสร้างความเข้าใจพุทธธรรมอันลุ่มลึกที่ปุถุชนทั้งหลายไม่อาจจะเข้าใจได้ให้เข้าใจได้โดยง่าย^{๑๔}

^{๑๑} พระภาณุมาศ ธมฺมานนฺโท (ทิลาวรรณ), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมพุทธศาสนาผ่านเรื่องปิฎกทั้งสาม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๖.

^{๑๒} ธีรวิศ บำเพ็ญบุญบารมี, “หลักธรรมในมิลินทปัญหา ศึกษาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ตลอดจนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

^{๑๓} ประพันธ์ ศุภสร, *การวิเคราะห์การให้ทานของพระเวสสันดรในมิลินทปัญหา*, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: webmaster@mcu.ac.th [๑๑ กรกฎาคม ๒๕๕๕].

^{๑๔} เดือน คำดี, “ลักษณะพิเศษของพุทธปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา”, *วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย*, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔ (๒ ธันวาคม ๒๕๕๑-พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๔๒.

วคิน อินทสระ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่อง อธิบายมิลินทปัญหาวาว่า พระนาคเสนเป็นพระอรหันต์ที่ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา คือ มีความแตกฉานในอรรถ ธรรม ภาษา และปฏิภาณ สามารถได้ตอบปัญหาเกี่ยวกับพระยามิลินท์ด้วยความฉลาด รอบรู้ และแหลมคม มีอุปมาอุปไมยอันเหมาะเจาะหาที่เปรียบได้ยาก ทำให้พระยามิลินท์ได้ทรงทราบถึงสาระแก่นสารในพระพุทธานุศาสน์หมดความสงสัยในพระรัตนตรัยอย่างสิ้นเชิง^{๑๕}

สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้กล่าวถึงคัมภีร์มิลินทปัญหาสังเขปว่าเป็นคัมภีร์ปกรณ์พิเศษก่อนอรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธานุศาสน์ ฝ่ายเถรวาท พระอรรถกถาจารย์ในลังกา โดยเฉพาะพระพุทโธสาจารย์มักจะอ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐานยืนยันในการตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่าน^{๑๖}

Pesala Bhikkhu (เปสลภิกขุ) ได้กล่าวถึงคัมภีร์มิลินทปัญหาวาว่าเป็นวรรณคดีทางพระพุทธานุศาสน์ชั้นเอก แต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑ มีจุดเด่นด้านการใช้เหตุผลอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธานุศาสน์และยังได้สะท้อนถึงวัฒนธรรมกรีกและพระพุทธานุศาสนาโบราณไว้อีกด้วย^{๑๗}

Pachow, W. ได้กล่าวถึงหนังสือเรื่อง “The Questions of King Milinda” ว่ามีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ อย่างแพร่หลายทั้งในยุโรปและเอเชีย อีกทั้งยังได้สรุปถึงเนื้อหาสำคัญของหนังสือเล่มนี้ไว้ ๔ ด้าน คือ ด้านประวัติศาสตร์ ด้านหลักคำสอน ด้านปรัชญา และทัศนะเกี่ยวกับการสักการบูชาในพระพุทธานุศาสนา^{๑๘}

จากเอกสารและรายงานการวิจัยที่กล่าวมาพอสรุปถึงประเด็นที่มีผู้ศึกษาไปแล้ว คือ การแปลคัมภีร์มิลินทปัญหา การศึกษาวิเคราะห์ประเด็นสำคัญบางเรื่องในคัมภีร์มิลินทปัญหารวมถึงลักษณะสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหา แต่คัมภีร์มิลินทปัญหาก็ยังไม่มีผู้ใดทำการศึกษาวเคราะห์ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการปริวรรต ตรวจชำระ แปล และศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาก็ได้ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจที่จะศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาก็และคัมภีร์อื่นที่เกี่ยวข้องต่อไป

^{๑๕} วคิน อินทสระ, **อธิบายมิลินทปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๔๒.

^{๑๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, หน้า ๒๑๕.

^{๑๗} Pesala Bhikkhu, **The Debate of King Milinda**, (Dalhi: Motilal Banarsidass, 1998), p. 3.

^{๑๘} Pachow, W. “An Assessment of the Highlights in the Milindapañha”, **Chung - Hwa Buddhist Journal**, vol. 1 No. 13 (2000): 1.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนของการวิจัยดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา มิลินทปัญหา มิลินทปัญหาอรรถกถา มิลินทปัญหาฎีกาต้นฉบับตัวเขียนและคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิจัย

๑.๗.๓ பிரிவர்தகம்மீரமிலிந்தபுறாணிகா ฉบับหอสมุดแห่งชาติ จารด้วยอักษรขอม ภาษาบาลี ฉบับลงชาด ไม่ประทับธรรมดา เลขที่ ๔๑๑๘/๑-๙ ต. ๘๙ ข. ๖/๑ น. เฉพาะส่วนที่คณะกรรมการปริวรรตและตรวจชำระของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ไว้ให้เป็นอักษรไทย ภาษาบาลี

๑.๗.๔ ตรวจชำระคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับที่ปริวรรตแล้วโดยเทียบเคียงกับต้นฉบับตัวเขียนที่หอสมุดแห่งชาติอีก ๑๐ ฉบับ และฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑.๗.๕ แปลคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาภาษาบาลีที่ตรวจชำระแล้วเป็นภาษาไทย

๑.๗.๖ ศึกษาประวัติและสาระสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา

๑.๗.๗ วิเคราะห์คัมภีร์มิลินทปัญหาในด้านเนื้อหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบของการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าของคัมภีร์

๑.๗.๘ นำข้อมูลที่สำคัญได้นั้นมาวิเคราะห์ ตีความ แยกแยะ พร้อมกับจัดรวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ แล้วเรียบเรียงนำเสนอเป็นผลงานวิจัยโดยลำดับ

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๘.๑ ได้ทราบประวัติความเป็นมาและสาระสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา

๑.๘.๒ ได้คัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลี อักษรไทยที่ปริวรรตและเทียบเคียงกับต้นฉบับตัวเขียนและฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแล้ว ๑ ฉบับ

๑.๘.๓ ได้คัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา ฉบับแปลเป็นภาษาไทยที่ผ่านการตรวจชำระแล้ว ๑ ฉบับ

๑.๘.๔ ได้ทราบเนื้อหา วิธีการนำเสนอ ลักษณะและรูปแบบของการประพันธ์ การใช้ภาษา สำนวนโวหาร อลังการทางภาษา และคุณค่าของคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา

แผนภูมิแสดงกระบวนการวิจัย

